

<https://doi.org/10.53656/ped2022-7.01>

History of Bulgarian Education
История на българското образование

НАЦИОНАЛНАТА ИДЕЯ НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

(Посвещава се на 300-годишнината от рождението
на св. Паисий Хилендарски (1722 – 1773))

**Проф. д.п.н. Йордан Колев,
доц. д-р Надежда Кръстева**
Югозападен университет „Неофит Рилски“

*Написах я за вас, които обичате своя род и българско отечество
и обичате да знаете за своя род и език.*
Св. Паисий Хилендарски

Резюме. Статията се посвещава на 300-годишнината от рождението на св. Паисий Хилендарски (1722 – 1773) и затова е написана по-емоционално и донякъде в неговия стил. Коментирани са тезите на Паисий за езика и вярата на българския род, за държавността и духовността, за знанието и образованието. В резултат се приема, че националната идея на Паисий Хилендарски е четирилистната детелина на българщината: според него щастieto на българина е в единството на *език – род – вяра – Отечество*. Неговото послание е за катарзис в душата на българина – със знанието в училище на роден език, с борбата за църковна независимост и с въстания за национално освобождение.

Ключови думи: атонски монах; родолюбец; история; просвещение; правова държава

Въведение

Личността и приносите на св. Паисий Хилендарски¹⁾ с неговата „История славянобългарска“ се коментират задълбочено и емоционално от почти всички български учени: М. Дринов, Ив. Д. Шишманов, М. Арnaudов, Ил. Конев, Хр. Христов, Н. Генчев, В. Велчев, М. Семов, Н. Драгова, Б. Ангелов и мн. др. Въпреки някои противоречия помежду им, най-вече в определяне характера на епохата и за оценките относно идейно-моралната значимост на неговата роля за освобождението на Отечеството, общо за всички е националното чувство на почуда, възхита и преклонение (Semov 2001, 74; Genchev 1988, 86 – 96).

Според В. Велчев отец Паисий²⁾ категорично е „епохално явление в историята на България... родоначалник на българското Просвещение. Той пръв за своето време внася в умовете на сънародниците си идеи за национално самоопределение, съпротива и борба...“ (Velchev 2019, 291, 8). В този контекст може да се допусне, че Паисий не толкова е „дал искрен изблик на едно наболяло сърце, на една уязвена лирична душа“, както предполага Шишманов (Shishmanov 1969), колкото сам и с много обич си е възложил невъзможната за времето научна задача³⁾ – чрез своята „История славянобългарска“⁴⁾ да докаже и защити ролята и правата на българите и на тяхната държава в европейската и световната история.

Значимостта на „История славянобългарска“ е основание да бъде *обект* на това теоретично изследване. Съответно за *предмет* се избира *националната идея на Паисий Хилендарски*, която е идейният център на неговия забележителен научен труд и водещият мотив за родолюбивата му дейност. „Така е навсякъде в предговора и останалите части на Историята – пише Ил. Конев – *отечество, род и език* са жалони на утвърждаваните от Паисий историческо съзнание, национално самочувствие и представи за свой роден език“ (Konev 1983, 179).

Цел на изследването е *актуализиране разбиранията на Паисий Хилендарски за езика, вярата и знанието – същинските будители за промяната на българина към нацията в борбата за свободна правова държава*. Възможно е скромната „историйца“ да синтезира идеала на Паисий за щастливия българин, което допуска *предположението, че в нея е заложена просвещенската идея за българина като гражданин на демократична държава*.

Тези на Паисий Хилендарски за националната идея

1. За езика и вярата на българския род

С горчивина и учудване Паисий предизвиква себе си за саможертвен подвиг чрез съдбовния за българите въпрос: „О, неразумни и юроде! Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш, и не говориш на своя език? Или българите не са имали царство и държава?“ (Hilendarski 1992, 20). И започва да търси отговори в историята на света и на българите.

Основната теза на Паисий, че езикът е разделил племето на родове, безспорно е по библейското предание: „Афет имал един син, наричали го Мосхос. На неговото племе и род се паднал и от него се отделил нашият славянски език и се наричал Мосхосов род и език“⁵⁾. След като приема, че езикът е първи родов белег, Паисий го извежда пред вярата и църквата в социално-политическия процес на историческото време. И с обич, гордост и преклонение разказва красивата история на българската грамотност и християнска вяра, като поименно прославя светите Седмочисленици:

„И там се събрали петима философи от българския род, знаели елинските премъдрости и писанието. Климент, Сава, Наум, Еразъм, Ангелария – това

са всичките свети пет мъже на българския народ и така с Кирил и Методий станали седем учители, изкусни и премъдри. Така събирали избрани и прави думи от българите, от сърбите, от русите, от московите, от словените, от леховете. Много време събирали думи от тия народи, докато съставили псалтира, евангелието и други книги. Предали ги първо на българите и книгите били наречени български, както и досега гърците знаят това...“ (Hilendarski 1992, 73).

В проевропейски смисъл е и академичното описание от Паисий на климата за учене и култура в царския двор на българските държавни мъже: „...имал свети мъже патриарси в Търново и ги слушал покорно. Те го поучавали на големи добродетели, съградил много черкви и манастири из България, в Света гора Атонска обновил много манастири, придал им села и метоси и заповядал им да четат на български език. Обновил с крепост Търново и съградил вътре много черкви, оставил на бедните и черквите много милостиня от царското съкровище... Такова благочестие и мир сияели в България през времето на благочестивия и славен цар Асен стари и бил от голяма полза за българите“ (Hilendarski 1992, 46 – 47).

Паисий се стреми да окуражава българите за борба да преобразуват света си, търсейки психологически ефект от примера на вече живелите български поколения. За целта той възторжено споделя колко са „славни и прочути“; „най-силни и най-почитани“; „с неуклонна храброст и съгласие в боя“; „царували“; „просияли от българския род и език“; „в благочестие и мир сияели“. И внушава национално себеуважение и оптимизъм, като акцентира на възможна социална мечта за мир и любов:

„Толкова години са царували и са били славни и прочути по цялата земя и много пъти са взимали данък от силни римляни и мъдри гърци. И царе, и крале са им давали своите царски дъщери за съпруги, за да имат мир и любов с българските царе“ (Hilendarski 1992, 20).

В идейните размисли на Паисий се „прокрадва“ удивителна за времето теза относно възможността чрез вярата и примера на светците църквата да създава народна култура, която да бъде обединител на българите в израстването им от род и народност към нация. За целта в „История славянобългарска“ са включени и невоенни събития, които според М. Арnaudов (Arnaudov 1962) илюстрират държавността и културната история на народа (покръстването, създаването на славянската писменост, борбата на православието против ересите, гражданското строителство). Родолюбецът Паисий вдъхновено отразява мащабната градивност на религиозните и културно-просветните дела на българските царе, учители и светци; възторжено описва построените в мирно време многобройни манастири и черкви; искрено се радва как се усъвършенства родният език, а народната култура се обогатява с научна книжовност; гордо споделя за щедро раздавани милостини на бедните – все елементи от оптимистичното идейно послание за култивиране на народността чрез светско знание и духовна култура.

2. За държавността и духовността на българите

Паисиевата история започва и завършва с „български народ“ – така авторът убедено заявява разбирането си за върховния повелител и движещата сила в държавата България. Например пълното заглавие на труда е „Славянобългарска история за българския народ, царе и светии и за всички български деяния и събития“, а в края му е записано, че е „в полза на нашия български род, за слава и похвала на нашия Господ Исус Христос“ (Hilendarski 1992, 86). И така е на всяка страница – първо са българите („българите царували“, „българският род“, „българският народ“) и едва след тях са царе и светии (държавата и църквата): род – народ – държава – царе – учители – светци.

В този контекст е допустимо предположението, че самото съдържание на труда е подчинено на двупосочна градация: *низходяща* – при представянето на държавата, и *възходяща* – за знанието и духовността, с разделение и единодействие на светска и духовна власт. Низходящата йерархия започва от народа, който е обявен за върховен суверен на властта, после през царете и патриарсите, учителите и светците. Възходящата „пирамида“ се базира върху простия народ и грижите на неговите управници (светски и духовни), през облагородяващото познание на учителите и така до светците на „върха“ – с примера им за лично духовно усъвършенстване към Бог.

Системата на българската държава през историческото време е предадена в „История славянобългарска“ чрез общ синтезиран модел, проектиран оптимистично от Паисий с патриотична гордост и очакване на демократични иновации в управленските традиции. Суверенът (народът: „земеделци и овчари“; „орачи и овчари“; „орачи, копачи, овчари и прости занаятчии“) делегира светската власт на избран от Него Крал/Цар, който управлява държавата със съдействието на велики барони, барони и войска. Българският Патриарх ръководи само духовните дела и напътства българите с помощта на архиепископи, епископи и свещеници (Hilendarski 1992, 75 – 76).

С гордост от европейското присъствие на българската държавност Паисий вдъхновяващо записва:

„От целия славянски род най-славни са били българите, първо те са се нарекли царе, първо те са имали патриарх, първо те са се кръстили, най-много земя те завладели. Така от целия славянски род били най-силни и най-почитани и първите славянски светци и просияли от българския род и език, както и за това подред написах в тая история“ (Hilendarski 1992, 20).

Същевременно той доказва, че наред със забележителната си културна история българската държавност има свои приноси в Европа и с въвеждането на „граждански закон и прав съд“ за народа:

„Първите български крале не знаели царски закони... Крал Тривелия започнал да свикат българския народ и им обявил такъв закон: ако някой от тях се намери и бъде изобличен в някое зло дело, да бъде наказан със смърт...

тоя крал пръв установил граждански закон и прав съд за българския народ“ (Hilendarski 1992, 29).

Според Паисий и външната политика на държавата България впечатлява със своята диалогичност и далновидност – особено с уважение, хуманизъм и толерантност както към религията и вярата на други народи, така и с призивите за разбирателство и сътрудничество със съседни държави, за „любов и съгласие“ между хората („защото духовността и светостта е над властта човешка“). Политическите примери тук са с негов авторов обективно-чувствен коментар:

– „А когато няколко пъти имали под своя власт гръцка земя, българските царе в ония страни и места поставяли българска войска и барони; гръцките владци и свещеници никак не закачали, нито търновският патриарх заповядвал на гръцките епископи и свещеници, но заповядвал само в България над своите епископи и свещеници“ (Hilendarski 1992, 76);

– „Ако гърците и българите бяха имали любов и съгласие... Гърците и българите никак не били сговорни едни с други, докато привлекли върху себе си божия гняв, погубили своето царство и държава и станали най-долни турски роби – и до тоя ден“ (Hilendarski 1992, 66).

Следователно подтекстът в патриотичните разкази на Паисий е призив за възраждане на исторически доказаните демократични ценности в държавността и духовността на българския народ – според него оттам трябва да започне националното Просвещение.

3. За знанието и образованието на българите

Паисий разбира развитието на обществата и държавите като динамичен и противоречив процес на възходи и падения, а животът на хората е в буен кръговрат – оцеляване във война и строителство при мир:

„Искаш ли да видиш като на театър играта на тоя свят, промяната и гибелта на големи царства и царе и непостоянството на тяхното благополучие, как господстващите и гордеещи се между народите племена, силни и непобедими в битките, славни и почитани от всички, внезапно отслабяха, смиряваха се, упадяха, загиваха, изчезваха“ (Hilendarski 1992, 17).

Тук тезата на Паисий е, че в общия начин на диалектическо съжителстване и противоборство исторически доминират народите с научно образование и широка култура. И предполага, че след като българите винаги са съучаствали дръзко и далновидно в борбата за мирен живот и успешно са защитавали своя език, род и държавност, това трябва да е убедително доказателство за техните социални знания, умения и качества в историческия процес. Съответно Паисий твърди, че за да мислиш и действаш за свободно и щастливо бъдеще на народа си, трябва първо отлично да познаваш своята история и мъдро да се учиш от нея как „да употребиш тия знания за умна наслада и полза за себе си

и за другите“ – такъв според него е пътят на себепознанието и удовлетворението от живота: „чети историята и като познаеш от нея суетата от тоя свят, научи се да го презираш“ (Hilendarski 1992, 17).

Паисий е оригинален и в своите предположения за процесите на предаване на знания за обогатяване на разума между хората и поколенията, за приемствеността в ученето и образованието. Той споделя своите размисли преподавачки:

„Отгде ще можеш да добиеш тия знания, ако не от ония, които писаха историята на тоя свят и които, при все че не са живели дълго време, защото никому не се дарява дълъг живот, за дълго време оставиха писания за тия неща. Сами от себе си да се научим не можем, защото кратки са дните на нашия живот на земята. Затова с четене на старите летописи и с чуждото умение трябва да попълним недостатъчността на нашите години за обогатяване на разума“ (Hilendarski 1992, 17).

Според Паисий обаче само четенето на чуждите трудове не е достатъчно за пълноценно образование, тъй като знанието се нуждае от общуване с другия, от споделянето му в непосредствени контакти с общността. А неговият таксидиотски подвиг е пример как да се разпръсква светлината на знанието в мрака на невежеството.

Основна теза на Паисий е допускането, че именно образованието е средството за щастливи житейски бъднини – от познанието започва всяко действие за добра промяна на белия свят, то е главният път за живот в мир с другия и в общото им благоденствие. За него нашите „праведни праотци“ са били книжовни хора и пример за добронамереност и задружност: те са знаещи, скромни, грижовни и трудолюбиви, помагат сърдечно на изпаднал в беда и нуждаещ се от помощ човек – българите „са незлобиви хора и в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня“. На базата на този исторически народен опит и съобразно знанията си от Атонската академия Паисий съответно акцентира на изисквания за възпитателни послания на обективното познание: за широк научен кръгозор; за мъдрост, търпение, доброта и милосърдие; за умения и качества както на война с врага, така и за сътрудничество и разбирателство с другия. И най-важното – знанието да възпитава с добър пример на обществено поведение и на човешки добродетели: нека най-напред да е човекът, а после са вярата, политиката, църквата, мечтите. В смисъла на своите изисквания Паисий отправя към читателите скромния апел за активно действие „в полза на нашия български род“: „Преписвайте тая историйца и платете, нека ви я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне“ (Hilendarski 1992, 21).

Възможно е да се допусне, че същинската функция на „История славяно-българска“ е образователна – полемиката на автора е с читателя за величавото минало на българския род, държава и култура. Възхвалявайки славната исто-

рия на България, Паисий възпитава българина чрез знанието, а внушенията му са осмислено целенасочени: знанието е път към свободата; знанието и вярата обединяват хората; знаещият човек е свободен човек; историческото познание е патриотична гордост; да се научиш да четеш, за да знаеш историята на своя народ. Паисий се стреми да проагитира българите да учат за своя род и език, тъй като, за да се усеща свободата за жизнена потребност, е необходимо първо да се „отгледа“ чувството за свобода. Разбира се, че осъзнаването на такова върховно чувство се нуждае от знания, от интелектуална основа, за да може то да „покълне“ и да стане мотив за активно социално действие (вкл. и революционно).

В контекста на този коментар обобщаващо може да се приеме, че от съвременна гледна точка „История славянобългарска“ предлага за съдържание на възпитанието и образованието на българина конкретни полезни знания по история, български език, география, философия, религия, етика, земеделие, строителство и архитектура, военно дело – следователно тя е една социална и културна енциклопедия на България. А в педагогическо отношение Предисловието на Историята е завършена национална теория за възпитанието и добрите нрави на българския народ. С идеите си Паисий коренно променя съдържанието и методиката на българското образование: рационално знание, граждански дух и патриотична позиция, демократичен морал и активно действие за лична и обществена полза (и за свобода). Тук непременно трябва да се отбележи, че той отлично знае историята и съвременното състояние на образователното дело и книжовността на балканските и славянските народи: познание, което „пълни“ педагогическите му решения с научни аргументи и модерни за времето акценти.

Безспорно най-ценното в подвига на Паисий е смисловият заряд на неговото социално-личностно действие – осъществено за славата на българския народ и неговото щастливо съществуване, за националната чест и достойнство. Затова „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и учи се на своя език“ (Hilendarski 1992, 20).

Заклучение

Националната идея на Паисий Хилендарски е като четирилистна детелина: щастието на българина е открито в единството на *език – род – вяра – Отечество*. Или може би в системността между *народ – държава – църква – култура*? Всъщност националната идея на Паисий е в посланието за хармония на държавността и духовността, за интимност на човешкото и божественото, а това предполага катарзис в душата на българина – със знанието в училище на роден език, с борбата за църковна независимост и с въстания за национално освобождение. Целта е кристално ясна за Паисий и неговите следовници – българинът да е свободен гражданин на демократична и правова държава.

Идейният заряд на Паисиевата мисъл „дълбае“ прекрасното усещане у българина да е свободен човек, да е гражданин на могъща и славна държава, да е заедно с всички цивилизовани хора. И моделът на това прекрасно социално бъдеще изцяло е заложен в „История славянобългарска“ – като очакване, мечтата, идеал.

На фона на вечните зверски войни на българите с другите народи от „История славянобългарска“ бликат красиви живителни слова – мир, обич, любов; щастие, блага, другия; съвест, гордост, чест; закон, ред, съд; род, Отечество, държава. Това е „обетованата земя“, към която св. Паисий повежда своя поробен народ. И с кратката си родолюбива „историйца“ подготвя българина както за изпитанията на революцията („Свобода или смърт“), така и за живеенето „заедно“ в правната рамка на цивилизована Европа.

В смисъла на това обобщение от теоретичния коментар може да се приеме, че националната идея в „История славянобългарска“ действително е идеен център за научните търсения на Паисий. Доказва се, че в труда на атонския учен от Света гора има още „загадки“ за нови гледни точки, тълкувания, предположения и решения. А тази 2022 е *Годината на св. Паисий Хилендарски* и предстоят множество творчески изкушения за българската научна общност.

БЕЛЕЖКИ

1. Йеромонах Паисий Хилендарски е канонизиран за светец с писмен акт на Светия синод на Българската православна църква през 1962 година и паметта му се отбелязва на 19 юни. Генералната конференция на ЮНЕСКО на своята 41-ва сесия (м. ноември '21) приема решение 300-годишнината от неговото рождение да бъде чествана през 2022 г. с национални и международни прояви.
2. Българинът Паисий (не е известно неговото светско име) е роден през 1722 г. в село Банско (под Пирин планина). В своя единствен ръкописен труд „Славянобългарска история за българския народ, царе и светии и за всички български деяния и събития“ за себе си той записва само, че „твърде много обикнах българския род и отечество“; че е от Самоковската епархия, а след 1745 г. живее в Света гора Атонска „в манастира Хилендар при игумена Лаврентия, мой роден брат от една майка и по-стар от мене: той тогава имаше 60 години, а аз – 40“ (Hilendarski 1992, 19, 86).
3. За своята упорита и целенасочена научноизследователска дейност отец Паисий споделя: „Аз претърсих всички светогорски манастири, гдето има стари български книги и царски грамоти, също така и из много места из България, гдето се намират много стари български книги. Не се намери повече писано за българските царе. За някои светци има пространно житие,

но тук написах накратко, колкото да ги събера всички заедно в тая кратка историйца, за да знаят всички българи колко светци имат от българския род. Тук се написаха 58, толкова се намериха... в Зографския манастир събрах още много сведения и писания за българите. Прибавих и завърших казаните неща в тая историйца в полза на нашия български род, за слава и похвала на нашия Господ Исус Христос..." (Hilendarski 1992, 85 – 86).

4. Въпреки мистериите и някои неточности, съдържанието на „История славянобългарска“ я представя като строго научен труд: „една национална история от нов тип“ (Konev 1983, 178) – всички факти лично са проверени от отец Паисий в достъпните тогава източници и съвестно са анализирани, документирани и архивирани. Исторически безценният материал е организиран в 10 части: две предисловия, седем основни части и послеслов. Разказът започва от Ной и синовете му, после е Мосхос, следва утвърждаването на България, постоянните войни с гърците, а накрая е турското поробване на българите и унищожаването на тяхната славна държава.
5. Ной има трима синове – Сим, Хам и Афет. „... И разделили се езиците на Симовото племе на 15, на Хамовото племе — на 32 езика... Афетовото племе се разделило на 15 езика... на 15 народа... тия народи преминали Черно и Бяло море и се населили в земята Европа“ (Hilendarski 1992).

ЛИТЕРАТУРА

- АРНАУДОВ, М., 1962. *Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха*. София: Народна култура.
- ВЕЛЧЕВ, В., 2019. *Паисий Хилендарски. Епоха, личност, дело*. София: Захарий Стоянов.
- ГЕНЧЕВ, Н., 1988. *Българско възраждане*. София: Отечествен фронт.
- КОНЕВ, И., 1983. *Българското възраждане и Просвещението* (История, историческо съзнание, взаимодействия). София: Българска академия на науките.
- СЕМОВ, М., 2001. Паисий Хилендарски. В: М. Семов, Г. Бакалов, Д. Дойнов. *Будители народни* (71). София: Св. Климент Охридски.
- ХИЛЕНДАРСКИ, П., 1992. *История славянобългарска*. Велико Търново: Слово.
- ШИШМАНОВ, И., 1969. Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на Новобългарското възраждане. В: Шишманов, И. *Избрани съчинения в два тома. Том I. Българско възраждане. Студии, рецензии, спомени, писма*. (81 – 92). София: Българска академия на науките.

REFERENCES

- ARNAUDOV, M., 1962. *Paisii Hilendarski. Lichnost, delo, epoha*. Sofia: Narodna kultura.

- GENCHEV, N., 1988. *Balgarsko vazrazhdane*. Sofia: Otechestveniya front [In Bulgarian].
- HILENDARSKI, P., 1992. *Istoria slavyanobalgarska*. Veliko Tarnovo: Slovo [In Bulgarian].
- KONEV, I., 1983. *Balgarskoto vazrazhdane i Prosveshtenieto (Istoria, istorichesko saznanie, vzaimodeistviq)*. Sofia: Balgarska agademiq na naukite [In Bulgarian].
- SEMOV, M., 2001. Paisii Hilendarski. In: M. Semov, G. Bakalov, D. Doinov. *Buditeli narodni*. (71). Sofia: Sv. Kliment Ohridski [In Bulgarian].
- SHISHMANOV, I., 1969. Paisii i negovata epoha. Misli varhu genezisa na Novobalgarskoto vazrazhdane. V: I. Shishmanov. *Izbrani sachineniq v dva toma. Tom I. Balgarsko Vazrazhdane. Studii, rezenzii, spomeni, pisma*. (81 – 92). Sofia: Balgarska akademiya na naukite [In Bulgarian].
- VELCHEV, V., 2019. *Paisii Hilendarski. Epoha, lichnost, delo*. Sofia: Zaharii Stoyanov [In Bulgarian].

THE NATIONAL IDEA OF PAISII HILENDARSKI (Dedicated to the 300th anniversary of the birth of St. Paisii Hilendarski (1722 – 1773))

Abstract. The article is dedicated to the 300th anniversary of the birth of St. Paisii Hilendarski (1722 – 1773) and is therefore written in a more emotional way and somewhat in his style. It comments on Paisii's theses on the language and faith of the Bulgarian people, on statehood and spirituality, on knowledge and education. As a result, it is assumed that the national idea of Paisii Hilendarski is the four-leaved clover of Bulgarianness – according to him, the happiness of the Bulgarian people lies in the unity of language – clan – faith – Fatherland. His message is about catharsis in the soul of the Bulgarians – reached by knowing one's native language, fighting for the independence of the church and uprising for national liberation.

Keywords: Athos monk; patriot; history; enlightenment; law state

✉ **Prof. Yordan Kolev, DSc.**

ORCID iD: 0000-0003-2588-1484

Dr. Nadezhda Krasteva, Assoc. Prof.

ORCID iD: 0000-0001-9342-9196

South-West University "Neofit Rilski"

Blagoevgrad, Bulgaria

E-mail: jordan_kolev@gbg.bg

E-mail: nkrusteva@law.swu.bg